

intuitív „mélyfúrásokkal”, hanem egész anyagon dolgozik, tárgyismerete jóval túlhalad a közkeletű bibliográfiák (például a népi írók bibliográfiája) könyvészet-i adatain. Eszmetörténeti definícióit tekintélyes filológiai apparátussal támasztja alá, s a műből vett számos idézettel igazolja. Munkája kitűnő teljesítmény: azzá teszi módszertani kulturáltsága, (szak)irodalmi jártassága és invenciózus elemzőkészsége. (Magvető, 1989.)

BERTHA ZOLTÁN

Németh László: Sorskérdések

Bár Németh László alapvetően bízott egy általánosan elképzelt, egyszerűsített sajátosan értelmezett szocializmusmodellben, abban, hogy létezhet egyfajta szocializmus marxizmus nélkül: mostanra azonban tapasztalatilag is nyilvánvalóvá vált, hogy ez a szétválaszthatóság még inkább a merő utópiák közé tartozik, mint bizonyos önmagukban vett egyetemes közösségi, szociális — „szocialisztikus” — értékek megvalósíthatóságának, pozitív (államrendi) érvényesíthetőségének a gondolata. A marxizmus elmélete ugyanis eredendően fonódott össze azokkal az ideológémmákkal — az egyéni szabadság magáértvalóságát, a plurális társadalomszerkezet feltétlenségét felfüggesztő, „meghaladó”, egynemű, totalitárius hatalmi struktúrában tárgyiasítható-kisajátítható történelmi „törvény”- vagy „szükség”-szerűségek állításával —, amelyek szigorú következetességgel vezettek el a létező szocializmusnak mint a szükségletek fölötti diktatúrának, állami rablógazdálkodásnak, korlátozhatatlan autokráciának a megteremtéséhez, eszmei alátámasztásához — s nemcsak legitimációpótlásra esetlegesen alkalmazható tételekként szolgáltak. A marxizmus ideológiai bukása éppen azért jár együtt gyakorlatilag is a szocializmusnak mint társadalmi berendezkedésnek és mint utópiának, hitnek az összeomlásával, mert a szabadságértékek emberjogi alapjait érintő, azok ellen indított támadás elvileg kompromittálta önmagát, s nem pusztán feltételezett időbeli érvényessége veszett el. (Németh László általában a XIX. századi mennyiségközpon- tús materializmust, „gépmechanizmust” illető bírálatába foglalja marxiz- muskritikáját, vagyis az időbeli elavulás okozta ellenérzése mellett elismeri a marxizmus korban gyökerező hitelességét és mozgósító erejét, de még inkább a marxi elmélettől függetlennek vélt tényleges szocializmus „életrevalóságát”.) Éppen az történt — a szocializmus életképtelenségének bebizonyosulásakor —, hogy feltárult valami olyan gyökeres összefüggés és kölcsönösség egy elmélet és saját valósága között, amely talán még mélyebben húzódik mégis, mint az a szféra, melyről az 1934-es Németh-esszé, a *Marxizmus és szocializmus* ezt írja: „A szocializmus életrevalósága mélyebben fészkel, mint az elméletben.” S kiderül, hogy a szabadverseny, múlt századi „rablószellem”, „rablóerkölcs” ellen felkelő igények megnövesztésére és elfogadására, a kapitalizmus méltánytalanságainak korrekciójára és humanizációjára az a polgári társadalom és civilizáció képes, amely nem iktatja ki a szabadság természetjogi, etikai, filo- zófiai lényegét; tehát a szocializmus mint bizonyos társadalmi kiegyenlítődésre való törekvés csak ezen belül, ennek előfeltételével nyerhet értelmet: önálló társadalmi rendszerként bukásra van ítélve.

Mármost Németh László saját szocializmusképe, társadalomutópiája, „minőségszocializmusa” a maga hallatlan emelkedettséget sugárzó, lenyűgöző megjelenítő erővel rendelkező, különleges emberi közelséget teremtő, szuggesztív érzelmi-lelki finomságával, árnyaltságával ható elképzelésformájában egyeztetni próbálja a vállalkozás, az autonómia szabadelvűségét a racionális belátások, kötöttségek, a szolidaritás ellenőrző tervszerűségével. A szocialista társadalmi rend alapkritériumainak tekintett követelményekkel azonosul, miközben óvni igyekszik az európai szabadságprogram szellemi vívmányait is: „Mihelyt a két nagy szocialista elvet (a termelőtulajdon a dolgozóké, a nemzeti jövedelemben mindenki a munkája értéke szerint részesül) elfogadtuk, fölösleges gyaluval csinálnunk társadalmat s fejek százezreit is hozzágyalulnunk” (Népi író, 1943). Ez a „harmadik utas” eszmény az, amely sokáig sértette a megvalósult kommunizmus bornírt önérzetét, úgy, hogy az képtelen volt még saját, eme értelmes, komoly baloldali hagyományának a legitimációs forrásként történő használatára is. S csak későn ismerte fel ezt a lehetőséget; akkor, amikor ezek a tényleges szocializmussal való összemosisi — Németh Lászlónak a harmincas évek uralmi taktikájára alkalmazott jellemző kifejezésével élve: „benyálazási” — kísérletek már nem menthették a rendszert, s amikor a Németh László-i szocialista affinitások kritikátlan, aggálytalan — s bár a rehabilitációt ily módon elősegíteni szándékozó — túlhangsúlyozása is anakronisztikussá és kompromittálóvá vált. Amennyit sikerült megmenteni Németh Lászlóból a szocializmus javára, annyi érvénytelenedik most el belőle. A „harmadik út” emberies utópiája nem igazolhatja az államszocializmust, amely így nem kerülheti el általános eszmei hitelvesztését sem (megbukva a „harmadik út” felől érkező kritikai számonkérés próbáján is). Hiszen előnyomul a biztos gyanú, amely éppen a Németh Lászlótól is különválaszthatónak remélt tulajdonságok: nevezetesen a kollektivistá tulajdonforma és „legyaluló” uniformizálás között tételez föl szoros, sőt kényszerítő összefüggést.

S hogy a szabadság, az erkölcs, a szellem, a minőség, a magyarság és az európaiság nagyszerű Németh László-i értékeszményeit és orientációit semmibe vevő valóságos szocializmus mennyire elkésve gyakorolta bizarr kegyét a magyar kultúra és eme szellemóriása iránt: arra bizonyíték, hogy a némethi műideológiai szempontból legjelentősebb, hatalmas részét, a magyarságproblematikával, történelembőlcsellel foglalkozó esszéket összességében csak most — amikor a célt vesztett engedményadás az engedményadó elsüllyedésével kapcsolódott össze — lehetett megjelentetni. Viszont, hogy ez végre mégiscsak megtörtént: az elsőrendűen a Némethhez hű filológia felbecsülhetetlen nemzeti érdeme, s benne is kiemelten *Greza Ferencé*, aki — vaskos elemző tanulmánykötetei megírása mellett — összegyűjtötte, szerkesztette, gondozta, jegyzetekkel ellátta e két Németh-alapkiadást: a *Sorskérdések* (1989) és az *Életmű szilánkokban* (1989) köteteit. Az életműsorozatot betetőző gyűjtemények ezek, bőségesen tartalmazván a *Tanú*, *A minőség forradalma*, a *Kisebbségben*, *Az értelmiség hivatása*, illetve a máshol — folyóiratokban — 1945 előtt (és részben után) napvilágot látott cikkek jellemző darabjait.

E művek korabeli és utókori fogadtatásának könyvtárnyi irodalma is tanúsíthatja a Németh László-i eszmerendszer és gondolkodói magatartás hányattatásait. A sokféle szempontú megközelítés közül lehetséges, sőt valószínű, hogy a jövőben egy jellegzetesen polgáris-liberális, szabadelvű — egy polgári-demokratikus-európeér értékrendnek megfelelő — megítélés, bírálat válik

uralkodóvá. Ez a Németh László-i harmadikutasságot immár nem a „bal”-, hanem a (modern, nyugatias) „jobb”-oldali felfogások irányából fogja kritizálni vagy elutasítani. S itt, az alapvető ideológiai, gazdasági, szociológiai el- lenvetések körében — azok szélesebb társadalmi konszenzuson nyugvó elfoga- dottsága mellett — léphetnek esetleg fel olyan sommás, differenciálatlan vé- lemények is, amelyek nem igyekeznek majd számot vetni sem a korabeli ka- pitalizmuskritikák általánosabb természetével és a némethi világlátást is össze- tetten magyarázó okaival, sem pedig e szuverén, monumentalitásában is el- ragadó világkép, írói univerzum — „világnézeti filozófia” (Béládi Miklós) — örök aktualitásával és ihlető erejével. Azzal az inspiratív készletessel, amely a történelmi liberalizmus anomáliáinak értelmes, tartalmas javaslatokkal való folyamatos korrekciójára, az erkölcs, a minőség ideális értékeszméinek szá- monkérésére, igénylésére tudja az utókort ösztönözni. Aligha szükséges többé — groteszk erőfeszítéssel — a „szocializmusellenesség”, az „antimarxizmus” vádjá alól úgy tisztázni Németh Lászlót, hogy közben valamiféle „alternatív”, korrekt, autentikus szocialistának állítjuk be; inkább azt érdemes vizsgálni, hogy Németh Lászlónak a szocializmusra mint önmagában megálló társada- lomformációra vonatkozó utópiájából mi az, ami — az utópiától függetlenül — tartalmaz kidolgozottsággal, ténylegesen érvényes lehet egy magyar polgári demokráciában, azzal *kompatibilis* módon, azon belül, sajátos „harmadik út” nélkül is sajátos vonásokat, értékirányokat kínálva neki. Egy demokratikus nemzeti eszmélkedés számára biztosítva az öntudat bizonyos lelki, szellemi kapaszkodóit; úgy, hogy az individuális szabadságeszme kap ideális etikai és közösségi dimenziókat, s nem csorbul az instrukciók értelmezhető és alkalmaz- ható gyakorlatiassága által, csak belül rétegződik és épül. Vagyis nem tekin- tethetjük Németh Lászlót olyan „illiberális” gondolati tradíció folytatójának, amelyben ne lennének konkrét megfontolnivalók a szabadelvű életrend hori- zontján belül is, nem szegülve ellen e rend morális, filozófiai alapjainak.

*

A *Sorskérdések*-kötet és az *Életmű szilánkokban* hozzá szorosan kapcso- lódó darabjai két hatalmas övezetben dimenzionálják a magyarság sorsproblé- máit. Az egyik egy általánosabb, történelembölcseleti — benne társadalom- elméleti, szociológiai, közgazdasági — gondolatartomány, a másik pedig még inkább speciálisan a magyarság történelmi-szellemi arculatát, jellemét vizs- gáló kultúr-morfológiai, nemzetkarakterológiai elemzési terület — kiegészülve a történelmi megmaradás útját kövező konkrét, aktuális indítványokkal, prog- ramtervekkel, javaslatömegeggyel.

A *Sorskérdések* Németh Lászlót mint nemzetcentrikus elmét mutatják. Ez azt jelenti, hogy egyetemes — történelmi, antropológiai — megfigyeléseiben, következtetéseiben is a magyarság számára keres hasznosítható, praktikus- an érvényesíthető megoldásokat, s az elvont igazságok taglalásában is elevenen ott lüktet a közösségi jövő állandó szemmel tartása, az „ügy-vigyázó” aggo- dalom. (Ezt a szoros hozzákötődést a tapasztalati magyarsághoz szemlélteti, bizonyítja az írói esszéstílus jellege is: a sűrű, tömény, metaforikus érzéke- lességben, gazdagon áradó leíró-evokatív konkrétságban izzó intellektualitás és elmélyült lelki sodrás, odaadottság és készültség.) Így válik serkentő szociá- lis feladattá mindaz, ami tágas szellemi körülményekből szűrődik le a har-

mincas években, és azáltal hitelesítődik: a minőségeszme, a Kert-Magyarország-elképzelés és a (harmincas években — a háborús időszakbelihez képest talán még — kevésbé nyersen külpolitikai értelmű) „harmadik út”-modell realizálása.

Németh László ideái a világtörténelem, az emberiség historikumának nagy teljesítményeiből, azok mély átérzéséből származnak. A különféle kultúrkorok (és -körök) szellemi lényegvalóságának ihletett újjáélesztése zajlik általuk, s a megóvásukra és felélénkítésükre tett kísérletben nagyívű egyeztetése történik az eszményeknek és tanulságoknak; úgy, hogy újfajta, szuverén látásmód és jövőképzet kerekedik belőlük. Ilyen szintetikus társadalmi lehetőség szabadság és rend, egyén és kollektívum illeszkedése; „Nem lehet kollektívumnak tekinteni azt a társadalmat, amely a maga önmegújító ösztönét, az egyéni kezdeményezést irtja ki. [...] Az igazi kollektívizmus az, amely úgy helyezi az államot csoportok és egyének fölé, hogy nem élettevékenységeiket szünteti be, hanem életcéljait hangolja össze a célok magasabb fajta rendjében. Szabadság és rend nem ellentétek, mint ahogy feltűntetik, hanem egymás feltételei. A szabadság nevet csak az a szabadság érdemli meg, amely az értékek örök égboltja alatt akar szabad lenni, s nem rend az, hanem rabság, amely az élet apró, természetes önkormányzatait nem tudja beilleszteni a maga tágabb tervébe” (*Helyzetkép*, 1934). Az arány, a kényes egyensúly mindkét irányban megbillenhet; a huszadik századi bolsevik etatizmus az „elvtársakból” „bólintó és hurrázó automatákat nevel”; másfelől viszont a „liberalizmus bozótjába” rendező elvet szükséges bevinni: „Szocialistának — legáltalánosabb fogalmazásban — azt az embert tekinthetjük, aki a természetet a társadalomban nem akarja szabadjára hagyni. Platón óta a nagy szocialisták mindazt nem akarták elhinni, hogy a természetes társadalmi rétegződés, melyet az alkatok és érdekek tülekvése hoz létre, föltétlenül különb, mint a mesterséges, melybe az emberi értelem, állam, kereszténység, célszerűség vagy igazságosság ideái is beléavatkoznak. A természet szerintük bölcs, de rászorul a segítségre” (*A magyar vezető réteg*, 1940).

Mindez már nagyjából megadja a „harmadik út” filozófiai keretét — s egyben elárulja annak elméleti problematikusságát is. Mert kérdéses, hogy honnan származnak az „emberi értelem”, a „célszerűség” stb. igényei, ha nem az emberi természet eredendő — természetjogi státusú — szubsztanciális adottságából, hajlandóságából? Kívül van-e bizonyosan az emberi szabadság- és egyenlőségtörekvéseken az az idea, amely ésszerűen igyekszik határt szabni a társadalmon belül jelentkező, annak tagjait sértő „természeti” megnyilvánulásoknak? Mert ha igen, akkor ki annak a hordozója, letéteményese, szubjektuma? Nem húzódhat-e meg az intézményesedett célszerűégeszme mögött éppen olyan „tülekvése” és uralmi helyzetbe kerülése a „természeti” érdekeknek, mint ott, ahol viszont látható, s az ilyen eszme legitimáló eltakarásának hiánya miatt közvetlenül, könnyebben leleplezhető, bírálható, korlátozható az efféle jelenség? Létezik-e érték, amelynek a (szellemi) szabadság ne lenne előfeltétele? — hiszen maga az érdekharc értékelvű kritikája, szabályozása is akarat szabadságból, érdekartikulációból fakad.

E kérdések teoretikus feszegetése helyett Németh László a harmadik modell humanitárius-egalitárius lényegét ragadja meg; „Szocializmusnak én azt a szellemirányt nevezem, amely a társadalmi előjogokat a szolgálat szempontjából vizsgálja felül” (*Messziről*, 1936) — mondja, de árnyaltan elemzi a „köz-

hasznú állam retorikája” alatt megbúvó erőszak veszélyét is. A harmincas évek Magyarországon azonban nyilvánvaló, s így lelkiismereti ügy a „fordított kiválasztásban”, a méltánytalan szociális állapotokban megtestesülő igazságtalanság, a durván „elavult vagy elvadult” privilégiumok revíziója. A merev, uralmi hierarchiák lebontása, a primér vagyon- és tulajdonviszonyok, illetve a piaci versenyszerűség humanizációja és átfejlődése a kölcsönös szolgálatok-szolgáltatások rendszerévé és civilizációjává: ez a Bibó István-i progresszió-típusnak is fő, meghatározó eleme. Végül is a születési (feudális) kiváltságok megszüntetése után felmerül (s így is történt a múlt századi szocializmussal) a vagyoni kiváltságok és azok örökletességének a megkérdőjelezése. A mamutvagyonban megnyilatkozó hatalomkoncentráció ellen törő, alulról jövő szabadságmozgalmak kiteljesedése a bibói program veleje — s ez Németh Lászlónál is így merül fel, bizonyos különbségekkel. Egy ilyen eltérés az állami beavatkozás mértékének megítélése. Míg Bibónál inkább a hatalomelhalás, az uralomnélküliség utópiája kap nyomatékot (s az államnak inkább „jóléti”, kompenzációs, rásegítő szerepe), itt bizonyos fokú előzetes összehangolásnak, tervezésnek — vagyis a piaci struktúrák irányításának — a funkciója fejeződik ki. „A tömegeket elhelyező új világ most a kert, az eszmény a szövetkezettel megszállt telep; a hős az állam fele megbízott, a föld fele vállalkozó kertész; az államideál: a vállalkozók irányított szövetkezete. [...] A marxizmus a múltból kiszakadt béresek szocializmusa; ez a hagyománnyal kapcsolatot tartó vállalkozóké. De ha rendkívül nagy is a különbség köztük, mégiscsak szocializmus mind a kettő. Küzd a munka kihasználása ellen, ha meg is engedi a versenyt, egy starttól indít el minden versenybe indulót, s nem tűri, hogy a sikeres vállalkozás mint öröklődő magánvagyon halmazódjék föl” (*A reform*, 1935) — írja Németh az Új Szellemi Front áramában, akkor, amikor a reformremények a Gömbös-kormányzat hazug demagógiája miatt lassan végleg meghíusulnak — minden próbálkozás, erőfeszítés ellenére. A nagybirtok tarthatatlansága, a földkérdés elsődleges a gazdasági téren. A telepítés elterjedt gondolatát Németh László a maga széles horizontú programjába illeszti és eszerint módosítja. A nagybirtokra való telepítéssel egyszerűen szeretné az egykézű, befulladás kisbirtokosság terméketlenségének elszaporodását megállítani, illetve az új eszme: a szövetkezeti minőségtermelés kibontakozását elősegíteni. A birtokviszony, a tulajdonjog szempontjából a vállalkozással értékesített állami-szövetkezeti bizomány sajátos képletét dolgozza ki tervként: „Tervgazdaság és egyéni kezdeményezés [...] nem ellentétek” (*Nemzeti radikalizmus*, 1934); „A magántulajdon nem szentség és nem rablás — mondja ez az új helyzet —, hanem megbízás, amelyet a közösség ad, s amelynek meg kell tudni felelni. [...] A vagyon új ideálja a vagyon bizományszerűségével a közösséget, a vagyon viszonylagos önkormányzatával az egyént védi” (*Helyzetkép*, 1934); „A telepések bizománybirtoka mellett (mely középúton van a szabad magántulajdon s a nacionalizált telep közt; a vállalkozó kedvre apelál, de egy nemzetgazdasági tervbe illeszkedik) a régifajta kisbirtok sorvadásra ítéltén maga is szövetkezetekbe kényszerül; minőségtermelés, birtokok közti kapcsolat, közvetlen értékesítés az egész ország földművelését az újfajta telepek mintájára gyúrja át. Ezt az áttérést a minőség-földművelésre, zöldségre, gyümölcsre, apró állatra Magyarország földje s viszonyai rendkívül megkönnyítik” (*Érdemes-e?*, 1934); „A vállalkozók hadserege: ejtettem ki a paradoxont. Mit jelentett ez a szó? Szabad egyéniség és közösségkényszer maga-

sabb rendű kiegyezését. A földműves, kereskedő, iparos, orvos stb. az állam fele legyen tisztviselő, akit a közösség küld a megfelelő helyre, és munkájával szemben legyen vállalkozó, akinek a jövedelme munkájától függ” (A reform, 1935); „A telep bizománybirtoka nem magántulajdon és nem vagyontársaság: van tehát egy harmadik út, s van egy szocializmus, amely nem marxizmus” (A reform, 1935). Ez a „közbuló”, „harmadik” megoldás azonban nehéz kérdéseket vet fel. Az egyéni vállalkozó kedv maradéktalanságához a valódi, garantált tulajdonosi lét mozgató energiája tartozik hozzá. Honnan származik a „nemzetszocializmus terv”, hogyan önállóulhat, kik az alanyai e terv elkészítésének és végrehajtásának? S ha létezik ilyen kívülálló, előzetes terv, akkor mi más lehet az, mint a bürokratikus integráció módszere és utasításos-tervlembontásos rendszere? Kik felé kell tisztviselőnek lenni, s kik az állam tulajdonosai, ha nem maguk a szabad magántulajdonnal rendelkező polgárok, akik a saját érdekükben nem fogadhatnak el a piactársasággal össze nem férő, másféle (nem „piackonform”) gazdasági-társadalmi integrációs mechanizmust? A „közösséget inkább elfogadom kizsákmányolónak, mint a magánembert” (A minőség forradalma, 1933) — hangzik; de mi ez a közösség, mint önálló szubsztancia — ha nem az autonóm társadalmi lények szabad akaratából összetevődő, azt közvetítő, de azt lényegileg (szubsztanciálisan) meg nem haladó szabad társulás? Mert kik tekinthetnek magukat a közösségi szándék letéteményeseinek, „megbízóknak”, ha nem az azt alkotó, benne részt vevő, önkormányzó individuumok? S így a kizsákmányolás is egyénileg érhető tetten: nem bújhat meg a közösségnek álcázott (a közösség nevében gyakorolt) hatalmi érdek szemfényvesztő ideológiai formái mögött (amelyek a felelőséget is eiszemélytelenítik, elleplezik, sőt eltüntetik).

Tulajdonképpen ez a némethi társadalomutópia legsúlyosabb — de talán egyetlen igazán fontos — teherképe. Ugyanis mindaz, amit ezen kívül, ettől eltérően a gazdaság, a termelés, az abban kiteljesedő minőségi emberség, igényesség lehetséges útjairól mond: tartalmas, követhető (sőt követendő) tanács. A vállalkozói szabadság, autonómia, önkormányzat mint értékteremtő fundamentum világgazdasági szinten is rendkívüli távlatokat biztosít. A múlt századi extenzív fejlődés, a gépesítés, a tömegtermelés után a huszadik század nagy „kivándorlása” az intenzív minőségtermelésbe irányulhat, amely lehetőséget ad a kedvvel teli kisvállalkozói, kisiparos-kistermelői magatartásnak, az „ezermester” ember művészies-alkotó hajlamainak, a finom, mives munkáknak és technikáknak: a jellegzetes kertésztevékenységnek: s „Kert-Magyarország” kialakulásának. A kapitalizmus és a szocializmus Németh szerint egyaránt félreérti vagy nem ismeri fel ezt a tendenciát; az egyik a kiterjedő piacszerzés harcát, az államot magával rántó kartellkapitalizmus monstrumát erősíti, a másik az egyéni, a sajátos kiiktatásával, az etatista uniformizálással szintén a tömegtermelésre, csupán az elosztás (az állami redisztribúció) forradalmára törekszik. Vagyis nagyjából hasonlóképpen gondolkodnak és járnak el. Ezzel szemben szükség van az igények forradalmára is; az ügyességet, gondoskodást kívánó új „kert”-termények (zöldség, gyümölcs, vitaminok, apró állat stb.) találékony meghonosítására, elterjesztésére. A „Gyár” arctalan rab-szolgamunkájával szemben a kezdeményezésre kész leleményesség rangemelésére. A szaktudás, a szakértelem, az artisztikum, a minőség emberi-lelki tulajdonságainak térnyerésére. A közigazdasági reform, az ökonómiai szemlélet ugyanis önmagában nem elég: elengedhetetlen a „lelkek reformja”. Érvénye-

síthető gazdasági program Magyarországon emberi biztosítékot követel. „Semmi bizalmam sincs egy olyan gazdasági mozgalomhoz, amely nem erkölcsi (a szó legnemesebb értelmében: vallásos) mozgalom is” (*A reform*, 1935); „Akár rablás, akár szentség a tulajdon, még mindig az élet legfontosabb tényezője. A szocialista, aki gyűlöli kora gazdasági rendjét, e gazdasági rend előítéleteivel gondolkodik. Morál és indulat szemben állnak; az értékrendszer azonban ugyanaz, a munkás fogalma a földi és mennyei javakról azonos a vállalkozóéval. A szocializmust a kereszténységhez szokták hasonlítani. Szocializmus és kereszténység közt épp az a lényeges különbség, hogy a kereszténység új értékrendszert állít a meglévővel szemben: szellemit az anyaggival, menyonyeit a földivel, míg a szocializmus ellenfele értékrendszerét veszi át ellenkező jellel, s épp ez a közös értékrendszer biztosítja a gyűlölet alatt a tizenkilencedik század mély emberi egységét” (*A kapitalizmus vége*, 1932) — vallja Németh László; s ehhez az anyagelvűsége vonatkozó mélylátású bírálathoz még a kartellek és a szakszervezetek párhuzamos elbürokratizálódásának, az embert atomizált tömeggé degradáló, gépiesítő elmerevedésének, a rugalmas továbbfejlődést gátló elnehézedésének az észrevétele is hozzátartozik. Az új emberi-szellemi viselkedést az új elit, az „új nemesség” modellálja. A belső erkölcsi elkötelezettség a lelkiismeret törvényeihez megérteti és példaérettel mintázza a nagy kultúraalkotó európai hagyomány humanista lényegét. az alkatok és egyének szabad virágzását és közös erővé növekedését sugárzó ókori görögség üzenetét. „Az ember természete szerint hűséges és ünneplő lény. Hű lelke hangjához, s ünnepre kész a világválóságokkal szemben. Minél erősebb hűségében, s minél később érre az ünnepi felemelkedésre: annál diadalmasabb ember. A kultúra addig nagy és egészséges, amíg kötni és emelni képes a hű és ünnepszomjas embert” (*Magyarság és Európa*, 1935). A lelke transzcendentális eredetű üdvösségügyéhez, a gyökérrzettudathoz, a mélységérzethez és a sorsközösséghez kötött, illetve a szellemi távlatok emelkedettségéhez vonzódo személyiség, amely önkéntes áldozatvállalásával sorsmintájává lesz a közösségének: az „új nemesség” hivatását tölti be. A szellemtudományban az a lélek, amelyik az „egyéni üdvösség ügyéből adódó kérdésekre kér választ”, s a „tudománynak ő nem ad, hanem kap tőle. Nem dolgozik a tudományért, hanem táplálkózik belőle” (*Magyarság és Európa*, 1935); az iparban a mezőgazdaságban, az értelmiségi pályán pedig az, aki a vállalkozói szenvedélyt a szolgálat belső méltóságával és etikai imperativusával, a szellem, a minőség forradalmával oltja be. Az új nemesség nem autokrácia: követendő, végső soron az egész társadalomra szétterjedő életperspektíva, létmodell. A szakértelem, a bármely munkára felkészítő képzettség egyenlő rangot nyújt bárkinek: „A minőségelvre épített társadalom nem mandarintársadalom. A foglalkozások itt egymás mellett és nem egymás fölött vannak, mindnek van emeletje és szuterénje; a kertészmeister vagy szakácművész olyan magasan lakik, mint a költő vagy sebészprofesszor, s a makogó tanár nincs magasabban egy utcaseprőnél” (*A reform*, 1935). A végső állapot az osztálytalan értelmiségi társadalom kifejlődése — az az utópia, amely megakadályozza a történelemben való elmerülést, s a lélek választ adja a valóságra. S ez a Németh László-i út már meg is mutatta a lehetőségeit; egy negatívát, amely az „értelmiség osztályhatalmához”, az állambürokratikus diktatúrával történő összefonódásához vezetett; s egy másikat, amely a nyugati típusú polgári demokrácia kereteiben valódi minőségipart fejleszt, s a szaktudás felértékelődését,

a kvázi-értelmiségi életmód „osztálytalanító”, rétegiegyenlítő hatásának érvényesülését serkenti — s a posztindusztriális időszak a tömegtermelés, a tömegszerűség ellenében újra humán minőségeket mozgósít (kreativitást, innovációt, fantáziát stb.). Németh László ebben is történelmi léptékkal mért, s tartalmilag ötven év késéssel Magyarországon is újrazekzdhető alternatívát kínált; a szárszói beszéd pontosan jósolta meg a háború utáni magyarság szolgasorsba süllyesztését: „a szabad parasztságot kolhozokba terelték, a kisiparoságnak nagy közös műhelyekben kell dolgoznia, az értelmiség a legszorosabb felügyelet alatt áll, s ebben az államban az ellenőrztöttek magyarok, az ellenőrztök pedig busmanok vagy tibetiek” (*Második szárszói beszéd*, 1943). Ez a szocializmus, mely nem jobb, mint a „legsötétebb jobbágyság”, most adhatja át a helyét egy európai rendnek; s Németh László tudta, hogy az ábrándos, „turáni”, „kis magyar”, illetve a történelmi-nemzeti „nagy magyar” utaknál van „egy még nagyobb magyar út is: az európai”. De ez nem másolás, hanem a magunk problémáinak európaivá duzzasztása, végre méltó beleszólás Európa folyamataiba, hozzájárulás és részvétel azokban, „hogy a kultúrának, melytől idáig csak megoldásokat kaptunk, mi adjunk új megoldást” (*A magyar élet antinómiái*, 1934). Mert Európa — „Öreg-Európa” és „Kelet-Európa” összekötésével — itt van alattunk és bennünk: „otthonos elfogulatlansággal” „itt-hon vagyunk Európában” (*A kritika feladatai*, 1929).

A magyar út tehát az autonómia, az önrendelkezés, az öntudat megszabta irány követése. Ennek Németh László-i változata szellemi-erkölcsi szempontból az utókor előtt is kifogástalan (sőt felemelő nemzeti inspiráció) lehet, de gazdasági-politikai értelemben — mint a sokféle európai (a Die Tattól Ortégáig, Friedig stb.) és magyar (Szabó Dezsőtől Bibó Istvánig, sőt Liska Tiborig nyúló) gondolkodástörténeti folyamat része — is újragondolandó. A gépesítéssel az emberi munkaerő felszabadítása a minőségmunka számára, a kisvállalkozás, a családi vállalkozás megbecsülése és önálló igények szerinti megszerveződése, a modern, technikailag fejlett farmgazdaság kialakítása, a tájhzázák, régiók szerinti társulások, illetve az értékesítés közvetlen hozzárendelése a bizonyos ágazatokban elengedhetetlen (mert célszerű) termelési szövetkezetek kereteihez (amelyek, ha nem is a bürokratikus újraelosztást szülő tulajdonban való közösséget, de a tevékenységben való közösséget valósítják meg), és így tovább: mind-mind racionális témája a „Kert-Magyarország” utópiának. A posztkommunista (a „nagy negatív utópia” kudarca utáni) Magyarország, a magyar polgárosodás esélyeiről elmélkedve írja Szelényi Iván: „Valószínű [. . .], hogy a legtöbb vállalkozó kis- és középüzemekkel működne. A kialakuló gazdaság és társadalom, úgy képezem, nem lenne annyira különböző attól, mint amit Németh László Kert-Magyarországnak, vagy a minőség forradalmának nevezett. Egy ilyen irányba fejlődő magyar gazdaságnak az esélye az lenne, hogy nem a technológia színvonalával, vagy a szériák nagyságával próbálna versengeni a japán és amerikai cégekkel, hanem termékeinek színvonalával, munkájának mívességével.” Nem számítógépekkel, hanem az élelmiszer, a bor, a ruha minőségével.

•

A harmadikutasság mint történelmi prognózis: a közép-európai adottság észlelése és számontartása mint kulturális eszmény vagy célképzet: az identi-

tásörzés, a nemzeti méltóságtudat metaforája. Nyugat és Bizánc összehasonlításában: az előbbinek, a nyugtalanságnak, az „európai vallásnak” a vállalása, szemben az orosz bolsevizmust is determináló ázsiai despotizmussal, állam-bürokratikus, bizánci típusú diktatúrával, merevséggel. A magyarság Németh szerint az európai teremtő szellem és minőségi kultúraalkotás új élenjárója lehet, saját nemzeti útját példává nemesítve. Ehhez azonban újra kell értékelni a történelmi magyarság sorsfordulóinak jelentését, üzenetét — a nemzet történelmi mivoltának jellegét, lényegét.

A magyarság, ugyanúgy, mint más fajok, szintézis eredménye. A kohézió, amely „összepréseli”, szintetizálja a különféle embercsoportokat, sohasem élet-tani-biológiai, hanem tisztán szellemi természetű erő: a nyelv, a sors és a sors-tudat, valamint a nemzeti kultúra és műveltség (*Faj és irodalom*, 1927). A magyarságot azonban a bekövetkezett történelmi-társadalmi tragédiák után is van remény ellenállóvá, erőssé tenni, s ehhez a népi sors mélységeit, hagyományait a szellemi vállalkozás éthoszával szükséges megérteni és tudatosítani. „*A faji gondolatra kell hát felesküdnünk? / Ha a faj embertani fogalom: nem. Ha erkölcsi: igen. A népet többnyire tökéletlenül fedő élettani változat: nem lehet eszmény; a nép sorsához illő magatartás: igen. A magyarság új életre lobbanását kívánjuk egy sorsához méltó magatartású »új nemes«-ségben*” (*Debreceni káté*, 1933).

A harmincas évek égető problémája és feladata tehát egy „néphez húzó” új értelmiségi középosztály felnevelése, amely fogékony a magyar sorskérdések tartalmaira. Az érzékenység elsőrendűen a szolidaritásban nyilvánkozik meg; mert a „középosztályi embernek hivatala és fixuma van; az értelmiségnek munkája és hivatása. A középosztályinak az, hogy vannak nála nyomorultabbak: tekintély, büszkeség; az értelmiségnek: lelkiismeret-furdalás és felelősség” (*Az értelmiség önérzete*, 1942). S ennek az elköteleződésnek — az új nemesség szerzetesrendi elhivatottságával és aszkézisével — Németh László a konkrét, tényleges népnevelési, népművelési feladatok hallatlan mértékű magára vállalásával tett eleget és demonstrált példát. A *Sorskérdések*-kötet megannyi tanulmánya vázolja az egy új művelődéspolitikával szembeni kívánalmakat, amelyek elsősorban az alapos történelem- és népismeretet, a színvonalas európai tájékozódást, az érzelmileg-lelkileg megtámogatott magyarságtudatot, tájszeretetet és honismereti felfedező kedvet, az értelmes, szaktudásra vágyó munka megbecsülését érintik. A hagyomány- és nyelvépítés, a nyelvi tudatosság erősítése, a minőségi életmóddal, életeszemlényel összekötött sorsvállalás mind-mind növeli a lehetőségét annak, hogy a magyar ügyből tudjunk végre „európai ügyet csinálni” (*A magyar rádió feladatai*, 1934). A kultúra „egy nép vérébe és szellemébe ivódott erkölcsi és művészi szokásjog” (*Érdemes-e?*, 1934), amelyben egyéni felelősségérzet és társas érintkezés formái ötvöződnek, s az „ízlés, etikett, gondolkozásmód” (*Sznobok és parasztok*, 1934) köreiben otthonosan mozoghatunk. Ez a bevezetés a saját kultúrába nem lehetett természetes folyamat a két háború között; szükség volt a „magyarságtudomány” körvonalazására, a „polifon” európai kultúrában történő méltó magyar részvétel előkészítésére. A művelődés, a népnevelés tárgyai, témái mögött éppoly fontos a műveltség iránti igény, az ihletettségek, a szemlélet megszilárdítása, a magyar öntudat, önérzet állandósítása, a paraszti múlt — „a nagy medence, amelyből az egész nemzet eredt” (*Második szárszói beszéd*, 1943) — teljes értéktárának felderítése és megtartása is. Ez nem parasztroman-

tika azonban, mert a népi kulturális tradíciót nem zárvány formájában, egzotikumká merevítve és alacsonyítva kívánja megőrizni, hanem annak életképességét, szellemi működőképességét is bizonyítva új, modern, értelmiségi jellegű hivatásrendbe, magatartásmódba és produktivitásba igyekszik azt beágyazni. A népi „östehetségek” valódi tehetségfejlesztése, a kettős viszonyból — a paraszti és az értelmiségi viselkedéstípus közötti „hazátlan” lebegésből — eredő tisztázatlanságot és lelki hányódást megszüntető komolyan vétele szintén ezt segíti elő. Hasonlóképpen a népnevelés eszméjének testet öltése, intézményesedése: a népfőiskola. A népfőiskola-gondolatban sem egyesek elszakítása, „kiemelése” a paraszti osztályból a cél; éppen ellenkezőleg: a minőség-eszmény tulajdonságait hordozó egyéniségek erjesztő hatásának fokozása, modellszerű, „faluvezetői” erényeikben való megerősítésük, biztatásuk, továbbképzésük.

Mindez az egész magyar társadalom berendezkedését, jellegét, szellemét megváltoztatja Németh László szerint; sőt a magyar történelem irányát is megszabja, elindítva az oly sokáig meggátolt, kényszerpályákon mozgó szabad nemzeti fejlődést. A nemzeti függőség évszázadai, a török és Habsburg fennhatóság, uralom a magyar vezető rétegek autentikusságának fokozatos elvesztését hozták. A nemesség „látszólag kiegészve adta meg magát”, az önálló, szerves polgárosodás útját elvéve; a fordított kiválasztás „denaturált és császárhűvé hígított” főnemességet, a „természetes, belülről kiválasztódott” rétegek helyett „kívülről ránk oktrojált vagy belőlünk kitenyészített természetellenes vezetőket” emelt föl (*A magyar vezető réteg*, 1940). A torz, felemás és problematikus polgárosodás, illetve asszimiláció is okként játszott szerepet Németh szerint 1919 tragédiájában, de a Habsburg-orientáció kontraszelektív hatása az ezt követő tekintélyelvű, merev, állambürokratikus restaurációban is érvényesül. A harmincas évek újra lázítanak a magyar sorsfeladatok legfontosabbjainak felvetésére és megoldására: a magyar nemzetbe „beengedni” a magyar népet, illetve „úgy forgolódni az új Duna-népek közt, hogy az elszakított magyarságnak életet, magunknak pedig kedvező helyet ügyeskedjünk ki” (*Magyarság és Európa*, 1935) — vagyis a magyarság minőségi hivatástudatát erjesztő mintává tenni Kelet-Európa kis népei között, Trianon csapását így fordítva át előnnyé. A magyarság belső szociális gondjai Németh László szemléletében összefonódnak az anorganikus polgárosodás és a — nagyrészt a befogadó nemzet gyengesége miatt — tökéletlen asszimiláció ellentmondásaival: a „faji” kérdéssel. „Faji és szociális érdek itt csaknem teljesen egybeesnek. Magyarországnak a magyarok a proletárjai”; „minden nép a maga törvénye szerint, a maga legkiválóbb fiai alatt élhessen a többi fajtaival testvéri szövetségben. Fajtánk jogait nem negatívumokkal, hanem egy nagy társadalmi igazságtéves pozitív programjával akarjuk biztosítani” — mondja (*A jobbak egységéért*, 1941). Ez a társadalmi-népi felszabadítási program a nemzeti vagy magyar radikalizmus — a földreform, a középosztály paraszti felfrissítése (mint a lényegében Szabó Dezső nyomdokán haladó elképzelés) a jellegzetes némethi szellemi, „új nemes”-i, minőségi eszményekkel áthatva, kiegészülve. A Habsburg-monarchia romjai alól meg kell születnie a független, önálló magyar életnek; „Társadalomban: népi középosztály; gazdaságban: kertgazdaság; belpolitikában: kelet-európai kis népek összefogása; művelődésben: mélymagyarság; vallásban: a keresztény vallásos érzés magyar formái. [...] Mi, magyarok tehát nem azért akarjuk Magyarországot magyarrá tenni, mert így

fajibb lesz — hanem mert igazságosabb, szabadabb, emberibb, európaibb és istenesebb” (*Magyarok, kibékülni!*, 1940); „Magyar nézőpont, társadalmi föl-szabadítás, új mélymagyar kultúra, európai küldetés” (*Magyar radikalizmus*, 1940).

A mélymagyarság szellemi jelentése a *Kisebbségben* (1939) című nagy tanulmányban bontakozik ki a legteljesebben. Németh László a magyar történelem legigazabb sorskifejezőjének az irodalmat, s ezen belül is a lírát tartotta. A „sorsnyomást” elszenvedő, azzal számot vető, s lelkük legmélyéig átélő írói-költői tehetségek éppen arra a történelmi félresiklásra figyelmeztetnek, amelyből most az ő lappangó hagyományuk középpontba állítása hozhatna kiutat. Berzsenyi, Csokonai, Katona, Kemény, Vajda, Zilahy Károly, Ady, Móricz: egy-egy hatalmas vulkánkitörései a romló magyar közérzetnek, miközben a felszíni kulturális folyamat elsodorja, háttérbe szorítja őket, s inkább engedi érvényesülni azokat, akikben „hibbantó” felületesség, vagy legalábbis a „felhígulás” jelei tapasztalhatók (Kazinczy, Kölcsey, Kisfaludy Károly, Eötvös, Jókai stb.). S még az olyan lelkületet, mint a Vörösmartyé vagy az Aranyé, is kifordítja valódi természetéből. Így vész el lassan a magyar a magyarban Németh látomásában. Az a magyar, akit leginkább a komor, „sötét realizmus”, a sötéten látó érzékenység, a kétkedő, kétségek között hanyódo borús kedélyállapot, a nyelvrontó nyelvújítás helyett a súlyos, sűrű, tömény XVI—XVII. századi — elsősorban — erdélyi magyar nyelviséghez kapcsolódó ösztön jellemez. Ezzel szemben a „híg”- és „jött”-magyar beállítódás a mélyen fekvő érzelmi-etikai tradíciókat elsekélyesíti, illetve az asszimiláció lát-szata mögött valójában nem képes a tényleges, sorsszerű asszimilálódásra (szemben például a reformkori egészségesebb beolvadással, amikor a felemelő nemzet közös, összekötő üggyé vált). A hímagyarság jellemzője, hogy képtelen az önkritikára (az öngyötrő, saját és nemzete sebeit feltépő „kiválóbb” magyarral szemben), önmaga magyarságára gyanakszik a legkevésbé (bár minden egyébire gyanakszik, s „rosszhiszemű civódónak tartja, aki a nagy nemzeti létkérdésekben szerénységre vagy a nemzet vériben folyó hagyomány tiszteletére szorítja” — *Faji hibáinkról*, 1941), s a nemzeti hovatartozást alku tárgyának tekintti (vagyis sehelmeztől teszi függővé a sorsvállalást). S ha az asszimilánsokkal szemben soha nem is emelünk faji-biológiai kifogásokat, sőt például a „zsidó radikalizmusban” a „gyors zsidó tájékozódás”, vagy a „jobb zsidók aszkézise” egyenesen kívánatos „jó tulajdonság” a magyarság számára — írja Németh —, azért van „egy követelményünk”: „hogy a maga fajtája magyarelles hajlamait és alakulatait megtagadja, s az igazi magyar szellem fennhatóságát kulturális és sorskérdésekben elismerje”.

A „mélymagyar—hímagyar” tipológia Németh erkölcsi szemléletében továbbbi (mentálitás)tipusok észlelésével gyarapodik; „kritikus”, „parádés”, „anekdotázó”, „vivódó” fajtákat különböztet meg. Mindre elsősorban irodalmi példákat hoz, vagyis a fogalmak szellemi-kulturális viselkedésmódokat, magatartásmintákat jelölnek. Ebben a történelmi és lelki vonásokat, jellegzetességeket összevegyítő, egymásba sűrítő (kategorizáló) magyarságképben vagy kultúrformológiában a fogalmak lényegében: metaforák. A döntő: az érzelmi-lelki attitűd, ezért lesznek a metaforák az emocionális értékválasztások jelzőivé, szinonimáivá. Ahogy Németh László a becsült szellemi teljesítményekben a gondolkozás végső hiteléül a közérzetet állítja („A gondolat: zsoldos; az számít, hogy ki a gazdája. Az embernek az egész korhelyzetet kell a szerve-

zetében feldolgoznia, s az ebből kialakuló érzése az, ami igaz vagy hamis, s amiről eldől egy szellem igazsága vagy hamissága”) — ugyanúgy ő is közérzeti-érzeti (és nem faji) alapon (legfeljebb fajinak gondolt tendenciákat hozzá-érezve) válogat a magyar kulturális hagyományban. Hogy mennyire elsődleges ez az emocionális szempont, azt bizonyítja az olyan képzetkörök, mint az íz, a zamat, az atmoszféra gyakori használata sajátosságmegnevezésként. A „rég Magyarországon” „nyelvromlás” előtti nyelvi, kifejezésbeli zamatát főként az erdélyi emlékiróknál méltatja Németh, a múlt század második felére vonatkozólag pedig ezt írja: „Szegény fanyar, csipős, könnyűzű, vitriolos, ürömszöld, mélabús, nemes »rossz íz«: hányszor köptek ki közben!” A mélymagyarságban megfogalmazódó érzelmi értékpreferencia tehát nem más, mint egy szubjektív történelemfelfogás alanyi jogosultságához tartozó szemlélet megnyilatkozása. A közérzetből fakadó megállapítások tartalmát lehet vitatni, de magának a közérzetnek a létjogát elvitatni értelmetlenség. Ez a magyar tradícióból egyfajta („mélymagyarnak” nevezett) erkölcsi hagyományvonulathoz vonzó (vagy egyes szellemi formákat egyféle áramlatként érzékelő) lelki beállítódás olyan spirituális adottság, amelyhez az utókori megítélés egy része érzelmi szálon kapcsolódhat, míg egy másik éles averzióval utasíthatja azt el. De hogy a korabeli, aktuális (vagy a későbbi) történelmi viharok és visszhangok csillapultával Németh László magyarságproblémát megközelítő módszere, látomása kínálhat még sokak számára inspirációkat — amennyiben nem kerül egyféle uralkodó történelemmagyarázat autoritarizmusának rangjára (s erre aligha kell számítanunk) —: ez ténykérdés; mint ahogy a magyar „hanyatlástól”, a magyarság külső és belső veszélyeztetettségétől való — történelmi eredetű — szubjektív (s a gondolkodás magáért való szabadságának körében elhelyezhető) félelem valószínű (s egy ideig még egészen bizonyos) fennmaradása is az. Ennek az érzelmi gyökerű látásmódnak, érték-választásnak a szükségletétől lényegében független a „mélymagyar—hígmagyar” koncepció egészét cáfoló, illetve tévedésnek minősítő bírálat racionalitása — mint az ellenkező elfogultságtól terhes idioszinkrázia is. Éppen ezt a sajátosságát tárja fel a Németh László-i tipologizálásnak az eddigi legkomolyabb — mert nem indulatot és averziót tanúsító, hanem mély gondolati-logikai elemzést nyújtó — kritikája, a Tamás Gáspár Miklósié. Azt bizonyítja: ha idegen nemzetek „mély”, illetve „híg” tulajdonságai párhuzamosan megegyezőek, akkor nem lehet magukat a nemzeteket sem egymástól megkülönböztetni (hiszen hogyan lehetne például egy idegen nemzet valódi — „mély” — tagja egy másik nemzet számára „híg”, ha közben a „mélység” azonos tulajdonsága alapján hasonlít is annak „mély” tagjaihoz; „mélység” és „hígság” is megkülönböztethetetlen így); ha a „mély” és „híg” tulajdonságok nemzetenként mások és mások, akkor nem tudható, hogy honnan származik a „hígság” idegensége — nem lévén olyan másik, idegen nemzet, amely ezt a tulajdonságot hordozná; s az sem lehet, hogy a „mélység” nemzetenként más és más, a „hígság” viszont ugyanaz legyen, mert akkor nincs azonos kritériuma ez utóbbi megítélésének a különféle „mélységek” felől, és megint csak honnan ered a „hígság”, ha nem egy másik, idegen nemzetből. Mindezek a logikai problémák megoldhatatlanok, ezért a nemzeteken belüli megkülönböztetés — természet-alkati határkeresés — nem más, mint „az érzelmi átélhetőség határáig” tekintetbe vett tulajdonságok irracionális, intuitív introspekcióval történő megragadása.

De ha hozzászólunk Tamás Gáspár Miklós elemzéséhez, akkor éppen azt állapíthatjuk meg, hogy ezáltal — az introspekció individuális keretek közé szűkülésével, egyéni (mert érzelmi átélést feltételező) önvizsgálattá, intuícióvá spiritualizálódásával — megszűnik az ebből az introspekcióból származó gondolati eredmény nacionalista-intézményes kiterjesztésének ontológiai lehetősége. A némethi tipológia közvetíthetősége, kommunikábilis mivolta ugyanis egyedi-lelki megtapasztalások, belátások, megítélések függvénye; nem hordja ezért önmagán belül a nacionalizmus institucionalizált agressziójának veszélyét az utókor számára (még ha Németh László korabeli, korhoz kötött javaslatai gyakorlati szándékúak és hatásúak is). A benne rejlő nemzeti érzés első-sorban kulturális-szellemi és morális szinten maradhat meg inspiratív erőként; ami ezen túl nemzeti aggodalomként és aspirációként mutatkozik meg, az továbbra is a kontraszelekció keltette általános társadalmi méltánytalanság-érzet feltételére, talajára fog épülni.

A népi és a régi magyarság szelleme szerinti nemzeti felemelkedés, a minőség-társadalom kifejlődése nemcsak a belső, hanem a külső viszonyait is átrendezi Magyarországnak Németh László programjában. Legfőbb erre vonatkozó gondolata a Duna menti, kelet-európai kis népek „tejtéstvérisége”, amely egy kulturális áramkörbe vonja azokat. Az együttélésnek, együvé tartozásnak és keveredésnek (de az újkori szabadságot „kiugrasztó” középkori szabadságoknak, autonómiáknak is) alapmodellje a történeti Erdély — ezért kulcsfontosságú ennek a hagyománynak a megelevenítésével kísérlni meg az új közép-európai összefogást. A Habsburg- és a német irányultság és befolyás helyett és ellen a keleti sors- és érdekközösség kohézióját kell feltámasztani (ez az alapeszméje Németh Szekfű-tanulmányának, a kettejük közötti vitában elfoglalt álláspontjának — s erről írta később Bibó István: „Németh László koncepciója ma is gondolatébresztő, mert történelmünknek a többi kelet-európai nép történelmével való együttes végiggondolása — nem kizárólag a mi hibánkból — teljes szélességben máig sem történt meg, és tartogat még feladatokat számunkra”). A trianoni katasztrófát az anyaország nem tudta a magyarság javára fordítani; üres síránkozásával nem tudta az elszakított magyarságot ténylegesen, annak valódi szüksége szerint, az új helyzethez alkalmazkodó megmaradásában erkölcsileg, anyagilag, külpolitikailag segíteni, s nem volt képes vonzó példává, mintává magasodni vagy nemesedni, hogy új minőségvíványaival a kelet-európai mozgástér gravitációs középpontjába kerülve, a magyarságot katalizátorrá, „véredénnyé”, a minőségidea hivatásrendi hordozójává téve az egész térségben együttesen szolgálta volna a fennmaradás és a népek közötti összekapaszkodás eszményét. A magyarságnak azonban éppen ezt a kelet-közép-európai küldetést kell végre vállalnia Németh László reménye szerint, hogy eredményesen ellenállhasson a német (fasiszta) és az orosz (szocialista) birodalmi hódításnak; hogy megfelelőképpen védekezhessen ezekkel szemben, s ne zsugorodjon „csonka”-országi vagy „elszakított” helyzetében egyaránt „kisebbséggé”.

Tudjuk, a magyar nép mindkét csapást szörnyűségesen megszenvedte. Csaknem fél évszázad orosz kommunizmusa után azonban újra aktuálissá váltak a Németh László által is ápoltt esélyek és távlatok: a reális dunai szolidaritás, a szabadság és a megbékélés kölcsönössége. Az összefogás az új közös, tartalmas célért: az európai demokrácia nagy közös hazájába történő szerves, autonómiamegtartó, egyenrangú illeszkedésért. (*Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989.*)